

УДК 159.955.001.891:94(477)

ГОРБАНЬ
Тетяна Юрївна,
д-р політ. наук, професор
кафедри української історії та
етнополітики Київського
національного університету імені
Тараса Шевченка

**ЕТНОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
В XIV–XVI СТОЛІТТЯХ:
ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ**

Аналізуючи етнополітичні процеси на українських землях у зазначений період, автор особливу увагу акцентує на регіональній етнополітичній специфіці, обумовленій історичним розвитком окремих земель, що знаходилися у складі різних держав.

Анализируя этнополитические процессы на украинских землях в указанный период, автор особое внимание акцентирует на региональной этнополитической специфике, обусловленной историческим развитием отдельных земель, находящихся в составе разных государств.

Analyzing ethnopolitical processes in Ukrainian lands within the specified period, the author draws attention to regional ethnopolitical specifics to be determined by the historical development of certain lands located in the various states.

Дослідження розвитку етнополітичних процесів на українських землях показує, що кожному періоду вітчизняної історії притаманні свої особливості їх перебігу та свої специфічні риси. Так, із завершенням киево-руської доби ці особливості визначалися насамперед інкорпорацією українських територій сусідніми державами. Упродовж XIV–XVI століть різні українські землі перебували у складі Угорщини, Великого князівства Литовського, Польщі (Речі Посполитої), Молдавії, Туреччини, Австрії, Московії. Кожна з цих держав відрізнялася своїм суспільним і політичним устроєм, рівнем соціально-економічного розвитку, культурними традиціями, правовими нормами тощо,

що й визначало етнополітичне становище українців у цих землях та формувало етнорегіональну специфіку. Етнополітична регіоналізація українських земель спричинялася також природною взаємодією українців із сусідніми народами, яка найбільш виразно проявлялася у регіонах, суміжних з іншими державами.

Отже, латентний період української історії став новим етапом формування етнополітичних особливостей регіонів України, протягом якого все більше поглиблювалися відмінності між українськими землями, що потрапили до сфер впливу західної католицько-протестантської та східнохристиянської православної цивілізацій.

Розглядаючи особливості історичного розвитку західноукраїнських земель та формування їх етнополітичної специфіки, необхідно насамперед наголосити, що хоча Галичина, Буковина і Закарпаття розвивалися переважно на орбіті західної, католицької цивілізації, і їх багато що поєднує, але немало й різнить. Адже історична доля то розділяла їх, і відтак упродовж століть вони перебували у складі різних держав, у різних етнополітичних координатах, то знову збирала „під дахом” однієї держави. Тож аналіз перебігу етнополітичних процесів на західноукраїнських теренах необхідно базувати на тих особливостях їх історичного поступу та політичного життя, наслідком яких і стало набуття окремими територіями притаманної саме їм етнополітичної своєрідності.

Як відомо, державно-політичне утворення, що постало на українських землях у давньоруську добу (і мало виразну етнополітичну специфіку) – Галицько-Волинська держава – у 40-х роках XIV ст. стає об’єктом експансії з боку Польщі, яка, після тривалого періоду боротьби за ці землі, наприкінці 80-х років XIV ст. утверджує свою владу в Галичині. Від цього часу, говорить Н.Яковенко, „життя галичан було остаточно переорієнтоване на Захід – на взірці, запозичені від угорських, чеських та польських сусідів” [7, с. 108].

При вивченні етнополітичних процесів на західноукраїнських землях у латентну добу необхідно виходити з того, що, попри поширене стереотипне уявлення, галицькі землі не відразу перетворилися на провінцію Польського королівства, так само як і процеси полонізації та окатоличення не були

всеохоплюючими вже з перших років перебування Галичини у складі Польщі. Від початкового періоду експансії й до середини 30-х років XV ст. галицькі землі становили особисту власність монарха, і, як королівський домен, мали особливий статус, що сприяло збереженню упродовж певного часу багатьох особливостей суспільного життя, притаманних добі Галицько-Волинського князівства. Вказаний хронологічний відрізок згодом навіть став називатися періодом „руського права”. Відмінний від польської шляхти статус мали й галицькі бояри, які вважалися особистими слугами короля, що суттєво обмежувало їхні права порівняно зі шляхтою. Отже, вказані особливості визначали до певного часу специфіку етнополітичного становища українського населення регіону.

Як наголошують українські історики, до наростання полонізаційних процесів спричиняли не лише масова польська колонізація (що мала як стихійний характер, так і відбувалася у формі надання королівською владою земельних володінь у Галичині представникам польської шляхти) та польські політичні й національно-релігійні впливи. „Старі руські порядки, – говорить Д.Дорошенко, – замінено польськими на побажання самої галицької шляхти, яка витворилася з потомків місцевих боярських родів і ріжного зайшого елемента. В Польщі шляхта досягла вже значно упривілейованого становища... Зрозуміла річ, що шляхта Галичини починає домагатись урівняння її в правах з коронною шляхтою” [2, с. 132]. Наслідком же зрівняння в правах шляхти українських земель з шляхтою земель коронних, – наводить він далі вислів М.Грушевського, – було те, що маса руського боярства потонула в польському шляхетському морі. Відтак, відбувається зміна етнополітичного статусу українського населення Галичини, обумовлена остаточним переходом в 30-х роках XV ст. від „руського права” до польського. Руські землі були зрівняні з польськими: запроваджувалися польський адміністративний поділ, згідно з яким на українських теренах утворювалися три воєводства, польський судовий устрій, шляхетське

самоуправління тощо. Пристосовуючись до етнополітичних реалій Польської держави, українська шляхта швидко полонізувалася.

В той же час не можна не наголосити на іншій стороні цього процесу. Визначаючи потужні польські впливи як ключовий фактор у формуванні етнополітичного обличчя регіону, необхідно зазначити, що саме в рамках польського державно-політичного життя українці долучилися до європейського парламентаризму. Участь у роботі загальнодержавного польського сейму та місцевих, регіональних сеймиків була для української шляхти способом усвідомити власну роль у державному житті та брати в ньому безпосередню участь, навчала мислити політичними категоріями, давала розуміння тих можливостей, що могли бути реалізовані завдяки нормам шляхетської демократії.

Ще однією важливою особливістю формування етнополітичної специфіки Галичини були етнодемографічні зміни, які відбувалися в регіоні під час його перебування у складі Польщі. Королівська влада надавала тут землеволодіння як численним представникам польської шляхти, так і іноземцям. З різних країв до Галичини стікалося також іноетнічне селянство, заохочуване обіцяними владою пільгами. Таким чином, у регіоні різко зростає кількість неукраїнського населення – насамперед поляків, а також німців, угорців, чехів, румунів та інших. Масова колонізація суттєво впливала на етнічний склад населення Галичини, подекуди ледь не суцільно витісняючи український елемент. Так, у деяких місцевостях лише поодинокі землевласники належали до українців, переважна ж більшість були поляками, а також представниками інших народів.

Суттєвих змін зазнав і етнічний склад галицьких міст. Поляки, німці, вірмени, євреї, які у великих містах становили більшість населення (у малих і надалі чисельно переважали українці), займали провідні місця у ремеслі, торгівлі, фінансовій справі. Переселенці привносили на галицькі землі не лише іноземні звичаї та традиції, а й форми організації міського життя – такі, як „магдебурзьке право” (тобто міське виборне самоврядування), система

організації ремісників у професійні цехи. Таким чином, галицькі міста, з одного боку, долучалися до західних норм міського права, з іншого – ці ж норми були причинами міжетнічних конфліктів, оскільки надавали переваги, часом виключні, представникам католицького віросповідання. У той же час міські православні українські спільноти, зазнаючи з боку останніх утисків та гноблень і змушені шукати способи їм протистояти, призвичаювалися у такий спосіб до громадсько-політичного життя та різних способів захисту власних прав та інтересів.

Знаковою подією, що поклала початок формуванню однієї з найбільш видимих ознак „відмінності” галицьких українців від українців наддніпрянських – ознаки, що в історичному поступі українського народу відіграла неоднозначну, часом трагічну роль – була Берестейська церковна унія 1596 р. І якщо першими її наслідками було гостре, у тому числі збройне, протистояння в українському суспільстві та переважне неприйняття унії широким українським загалом, то надалі, в міру того, як відбувалися процеси конфесіоналізації (тобто встановлення системного контролю церкви над життям мирян) та свого роду „націоналізації” церковного простору [7, с. 286], греко-католицизм дедалі міцніше укріплювався на західноукраїнських теренах, поступово займаючи домінуючі позиції в духовному та суспільно-культурному житті західноукраїнської спільноти.

Етнополітичні процеси, що відбувалися на інших західноукраїнських землях, визначалися, як говорилося на початку статті, особливостями їх історичної долі. Так, буковинські землі, поєднані свого часу із галицькими під владою галицьких та галицько-волинських князів, у наступні століття повертають на відмінний від них шлях історичного розвитку, обумовлений інакшими зовнішніми факторами – до кінця XIV ст. Буковина опинилася під владою Молдавського князівства. При цьому основна кількість українців Буковини зберегли свою національну ідентичність. Цьому сприяла відсутність значних українсько-молдавських конфліктів, обумовлена давніми традиціями співробітництва та культурно-конфесійною близькістю. У регіоні діяло і руське,

і волоське право, староукраїнська мова залишалася мовою офіційного листування, розвивалася українська культура. Підвищувалася кількість українського населення – як за рахунок природного приросту, так і завдяки припливу переселенців з Галичини й Поділля. Однак з часом українці, хоча й проживали, як і раніше, по всій території Буковини, все більше відтісняються у її північну частину.

З часом зростання молдавської присутності в краї потягло за собою зміни в етнополітичній царині. Зростання великого молдовського землеволодіння у Північній Буковині мало наслідком романізацію вищих верств місцевого українського населення, відтак соціальні протиріччя набули помітного національного забарвлення. Особливо погіршилося становище українців після того, як Молдавське князівство, яке з кінця XIV до кінця XV ст. перебувало під зверхністю Польщі, з початку XVI ст. потрапило під владу Османської імперії. Українські піддані султана опинилися у числі найбільш гноблених. Однак навіть жорстоке турецьке панування не призвело до втрати буковинськими українцями національної ідентичності й не перервало зв'язків Буковини з іншими регіонами. Як свідчить молдавська хроніка XVII ст., навіть на той час „Чернівецький і Хотинський повіти, половина Ясс, половина Сучави є цілком рутенські: якнайтісніші контакти єднають українців Буковини й Прикарпаття, передусім Покуття, підтримуються з іншими українськими землями” [6, с. 395]. Буковинці брали помітну участь у соціальній та національно-визвольній боротьбі, зокрема, у військових походах козаків проти турків, українській національній революції середини XVII ст., опришківському та гайдамацькому русі.

Що ж до ще однієї частини західноукраїнських теренів, а саме Закарпаття, то воно на початок XIII ст. було остаточно захоплене Угорщиною, яка розпочала завоювання краю ще на початку XI ст. Ця історична подія й визначила на багато століть особливості перебігу етнополітичних процесів у названому регіоні. В результаті експансії встановилося цілковите панування угорців у політичній, економічній, адміністративній царинах життя на

закарпатських землях. Угорці запровадили власну адміністративно-територіальну систему, що полягала у поділі території Закарпаття на жупи і комітати, обіймали керівні посади у новостворюваних адміністративних одиницях, з них складалася верства феодалів-землевласників. Переважна ж більшість українців краю опинилася в становищі безправного закріпаченого селянства. На етнополітичній специфіці Закарпаття позначився і приплив сюди упродовж XIII–XV століть колоністів – волохів, німців, словаків, що накладало відбиток на формування етнокультурного обличчя краю. В цей же період тут осідає значна кількість переселенців з інших регіонів України, насамперед Галичини, Волині, Поділля. Це сприяло підтриманню достатньо тісних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями, насамперед у культурно-релігійній сфері.

Попри тотальне панування угорців, закарпатські українці зуміли зберегти власну етнічну ідентичність. Цьому сприяла їх тривала релігійна відосібленість в оточуючому католицькому середовищі. Християнство східного обряду мало давню закоріненість у краї, ймовірно, ще з часів, що передували входженню території Закарпаття до складу Київської Русі. Документальні відомості свідчать про існування з кінця XV ст. православної єпархії в м. Мукачеве [1, с. 202]. Однак в умовах наступу католицизму як пануючої у державі релігії в 1646 р. була прийнята Ужгородська церковна унія, внаслідок чого греко-католицизм поширюється у західній частині Закарпаття, а до кінця XVIII ст. унія була запроваджена по всьому краю. З часом до греко-католицизму прилучилася переважна більшість закарпатських українців, що стало одним з елементів формування етнорегіональної своєрідності.

Перебіг етнополітичних процесів на тих українських землях, історичний розвиток яких упродовж XIV–XVI століть відбувався у цивілізаційній орбіті східного християнства, був визначений насамперед їх перебуванням у складі Великого князівства Литовського. Період цей, що його у вітчизняній історичній науці називають добою литовсько-руської державності, став одним

із найбільш сприятливих для етнічного розвитку українських земель: вони увійшли до складу держави, яка, за висловом Н.Полонської-Василенко, орієнтувалася як на давню руську, так і на західноєвропейську культуру [5, с. 313].

Литовське завоювання, що його небезпідставно в історичній літературі часом називають „оксамитовим проникненням”, характеризувалося етнополітичною толерантністю. На землях Київщини, Чернігово-Сіверщини і Волині, які у XIV ст. опинилися у складі Великого князівства Литовського, майже не було ознак протистояння між литовською та руською сторонами. Власне, військо литовців спрямовувало свої дії насамперед проти інших претендентів на спадщину Київської Русі, зустрічаючи при цьому принаймні нейтралітет або й підтримку з боку місцевого населення.

На тих же засадах етнополітичної толерантності будувалася у перші десятиліття литовського правління політика великих князів литовських. Принцип „старовини не рухати, новини не вводити” стосувався практично всіх сфер життя – державного устрою, інститутів влади, правової системи, релігії, культури та побуту. Зберегли свій статус і руські удільні князівства – Київське, Новгород-Сіверське, Волинське, а на відвойованих у ординців землях у межиріччі Південного Бугу і лівих приток Дністра, які до монгольської навали були підлеглі Галицько-Волинському князівству, постало Подільське удільне князівство.

Одним із найбільш знакових показників етнополітичної ситуації на підлитовських українських землях у початковий період литовського правління було те, що удільні князівства користувалися широкою автономією: по суті, їх можна навіть назвати „державами в державі”. Їх володарі, визнаючи зверхність Великого князя Литовського, могли управляти підвладними територіями на власний розсуд. Таке становище сприяло збереженню місцевих особливостей руських земель. Адже завдяки толерантній етнополітиці литовських князів корінне населення практично не відчуло змін у своєму становищі, живучи й надалі згідно з давно усталеними законами та звичаями. Удільні ж князі з

династії Гедиміновичів, які прийшли на зміну Рюриковичам, швидко влилися до руського середовища, „ослов’янилися” і проводили власну внутрішню, а часом і зовнішню політику, намагаючись максимально дистанціюватися від столичного Вільна.

Укладення Кревської унії 1385 р., яка передбачала об’єднання Литви та Польщі в єдину державу, започаткувало суттєві зміни в етнополітичному становищі руських земель. Не знайшовши реального втілення, унія, однак, призвела до серйозного литовсько-польського протистояння, у ході якого литовські правителі, відстоюючи свою незалежність від Польщі, задля зміцнення власної держави проводили політику централізації і посилення великокнязівської влади. Результатом її стала ліквідація наприкінці XIV ст. руських удільних князівств. Відновлення в XV ст. автономного статусу Київської та Волинської земель, до якого литовську владу спонукало, зокрема, невдоволення місцевого населення політикою Вільна, як відомо, виявилось не надто тривалим.

Але й остаточна втрата руськими князівствами решток автономії на початку 70-х років XV ст. не означала автоматичної уніфікації їх устрою за „загальнолитовським” зразком. Така уніфікація була практично неможливою, хоча б із тієї причини, що якогось „загального” стандарту не було й не могло бути у державі, котра являла собою досить нестабільний конгломерат литовських (які ледь склали десятину її території), білоруських, українських, частково російських земель, причому кожна з цих земель мала свої особливості внутрішнього устрою, суспільного життя, специфічні правові та звичаєві норми, і утримувати їх укупі вдавалося значною мірою саме завдяки дотриманню гасла про „непорушність старовини”. Тож і після ліквідації автономії ряд окраїнних земель Великого князівства, зокрема Київщина й Волинь, отримували так звані уставні грамоти – з підтвердженням специфічних особливостей внутрішнього устрою й судочинства. Н.Яковенко висловлює припущення, що литовських володарів до цього спонукала така обставина: „оскільки їхнє географічне положення створювало умови для

потенційного виходу зі складу князівства, це змушувало центральну владу рахуватися з традиційними порядками та звичаями, аби уникнути невдоволення місцевих еліт” [7, с. 172].

Отже, особливості державного устрою та внутрішньої політики Великого князівства Литовського й надалі обумовлювали специфіку етнополітичних відносин на українських землях, що входили до складу князівства. На цих землях сформувалися два основні регіональні осередки – Київщина та Волинь, до якої тяжіло Східне Поділля (Західне Поділля у 30-х роках XV ст. завоювала Польща, а порубіжні з Московією чернігово-сіверські землі до початку XVI ст. майже усі перейшли під владу Москви). Причому упродовж досить тривалого часу вони були, так би мовити, „замкнені на собі”. З одного боку, автономний статус і віддаленість від Вільна мінімізували втручання останнього у внутрішні справи князівств, отже, й етнополітичні впливи з його боку. З іншого – майже до кінця XV ст. місцева еліта не брала помітної участі в політичному житті держави, зосередившись на внутрішніх інтересах своїх земель. Очевидно, відмежувальне значення мав і релігійний фактор: на власне литовських землях на цей час уже панувало католицтво, ставши офіційною релігією великокнязівського двору.

Таким чином і Київщина, і Волинь були для Вільна землями „далекими” – й не лише в географічному розумінні. Водночас кожна із земель мала притаманні їй особливості, зокрема, у сфері соціально-політичних відносин. Так, на Волині за місцевою елітою закріпився особливий привілейований статус, що, по суті, довершило тенденцію, яка сягала корінням ще києво-руських та галицько-волинських часів. Жорстка соціальна стратифікація, надзвичайно великий вплив всевладної місцевої аристократії, володіння якої являли собою фактично „держави в державі”, та її прагнення будь-що зберегти статус-кво тривалий час визначали специфіку регіону. Натомість для Київщини була характерна значно більша централізація влади, зосередженої в руках удільних князів, тож після ліквідації удільного статусу й призначення натомість до Києва великокнязівського намісника литовська присутність тут

була відчутнішою, аніж на Волині, де знать підпорядковувалася безпосередньо великому князю. Необхідно відмітити також поліетнічність населення Київщини. У пошуках служби і земель сюди прибували литовці, поляки, німці. З порубіжного із Київщиною Степу ішов значний приплив тюркської людності, яка, осідаючи переважно у пограничній смузі, з часом асимілювалася, вливаючись у різні верстви місцевої християнської спільноти – від простолюду до аристократії.

Укладення Люблінської унії 1569 р., наслідком якої стало включення українських земель, що перебували під владою Литви, до складу Польщі, докоріно змінило етнополітичну ситуацію на українських теренах, що визначалася відтепер асиміляторськими прагненнями польської влади. Основним напрямом польської етнополітики стає намагання полонізувати українське населення, нівелювати його етнічно-культурну самобутність, тобто повністю асимілювати його в польське суспільство. Саме в контексті такої політики перед більшістю українців по суті постала дилема історичного вибору: прийняти римо-католицьку віру, асимілюватися з поляками, влившись в загальне річище економічного, політичного і культурного життя фактично за тогочасними європейськими стандартами, чи, відкинувши цей шлях, зберегти свою ідентичність, свою культуру, мову, релігію.

Водночас, говорячи про зміни, які відбулися в етнополітичній царині, необхідно наголосити на тому, що, хоча більшість українських земель об'єднувалися у складі однієї держави, це об'єднання не потягло за собою дійсного їх зближення, а, скоріше, показало глибину відмінностей між ними, сподіватися на подолання яких та на інтеграцію, принаймні у близький термін, колишньої підлитовської Русі у польські реалії навряд чи були підстави. Адже галицькі землі опинилися у складі Польщі двома століттями раніше, коли та переживала етап поступального розвитку, шляхетсько-магнатська сваволя ще не набула майбутніх масштабів і не стала деструктивним чинником державного життя, а національно-конфесійні протиріччя не мали форми антагонізму. Тож галицьке суспільство призвичаювалося до норм західного

життя (в їх польській модифікації) у більш сприятливих обставинах, а галицька еліта стала однією зі складових, із яких утворився шляхетський стан на новоприєднаних землях, та була безпосередньою учасницею формування устрою „шляхетської демократії”. Українські ж землі, що потрапили під владу польської корони після укладення унії, опинилися, за влучним визначенням Л.Нагорної, „у вирі доведеної до абсурду аристократичної „свободи”, яка невдовзі обернулася розгулом екстремізму” [4, с. 144]. І хоча унійні привілеї, надані українським землям, передбачали достатньо широку їх автономію у складі Польщі, до якої вони долучалися як „рівні до рівних”, неспроможність або небажання уряду їх дотримуватися призводило до все більшого загострення українсько-польських суперечностей. Дедалі більше загострював їх і конфлікт релігійних ідентичностей, домінантних у світогляді тодішніх людей. „Дві цивілізації, дві системи цінностей – латинська і православна були поєднані в одному державному утворенні, що, в разі загострення релігійної нетерпимості, автоматично приводило до протистояння” [3, с. 146].

Список використаної літератури

1. *Віднянський С. В.* Закарпатська Україна / С. В. Віднянський // Енциклопедія історії України / [редкол. : В. А. Смолій (голов.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3. – С. 201–204.
2. *Дорошенко Д.* Нарис історії України : в 2 т. / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – Т. 1. – 238 с.
3. *Кремінь В. Г.* Україна : альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремінь, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : „ARC – UKRAINE”, 1996. – 793 с.
4. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна – К. : ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
5. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 1. – 640 с.
6. *Симоненко Р. Г.* Буковина / Р. Г. Симоненко // Енциклопедія історії України / [редкол. : В. А. Смолій (голов.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1. – С. 395–397.
7. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.